

УДК 141.7

О.І. Гвоздік, д-р філос. наук, проф.

СЕМАНТИКО-МОДЕЛЬНІ ОСНОВИ ЛОГІКИ ПРАВА

Київський національний університет внутрішніх справ

*У статті обґрунтовуються семантико-модельні засади логіки права через зіставлення існуючих філософських підходів.***Вступ**

Гадається, доволі переконливим є положення про те, що у тих випадках, де ступінь буттєвої свободи має ті чи інші відносно стійкі обмеження (незалежно від того, про які явища йдеться – природні чи соціальні), є сенс вести мову не про їхню цілковиту хаотичність, а про підпорядкованість певній *логіці*. Цим і визначається мета даної статті.

Основна частина

Стосовно до ідеї існування логіки норм висловлюються, як відомо, не лише схвальні, але й критичні думки. Останні мотивуються переважно посиланнями на тезу про незастосовність таких суто “онтологічних” категорій, як “істинність” та “хибність” (на яких, власне, й базуються інтерпретації усіх різновидів логічних відношень між висловлюваннями) до деонтологічного світу моральної та правової належності. Як зазначає, аналізуючи таку позицію, Г.Х. фон Врігт, “мова про відношення суперечності чи логічного впливання між виразами стає беззмістовною, якщо вирази тлумачаться... виключно в їхньому прескриптивному сенсі. Позитивісти-скептики, такі, як Альф Росс, котрі піддавали сумніву можливість деонтичної логіки, в деякій мірі мали рацію, коли стверджували, що *норми не мають логіки* або ж що нормативні міркування є “алогічними” [2, с. 293]. Наприклад, з точки зору основ класичної логіки, абсурдним було б визнати можливість одночасного вчинення певної дії та утримання від неї; однак у сфері нормативних суджень немає нічого суперечливого в одночасній дозволеності таких взаємовиключних ситуацій. Скажімо, зафіксоване у ч.1 ст.47 чинної Конституції України право кожного громадянина на житло, передбачає синхронний дозвіл як скористатися цим правом, так і проігнорувати його. Тож, мірила суто дескриптивної логіки, семантика якої ґрунтується на співвіднесенні змістів висловлювань в межах одного й того самого можливого світу, виявляються не завжди придатними до деонтологічної царини, що охоплює різні часо-просторові виміри та інтерпретується на деякій множині можливих світів, котрі можуть виявитися логічно безвідносними один до одного.

Разом з тим, як слушно зауважував А.Кауфман, право не можна звести до “чистої належності”, оскільки воно є насамперед “прагненням узгодження бажаного та дійсного” [4, с. 112]. Відповідно, його нормативність не може бути жодним чином незалежною від організації наявного та потенційного буття, а тому “щодо норм як таких можна судити в різних аспектах та на різних рівнях *раціональності*. Більше того, деякі з таких аспектів можна поєднати з дослідженнями строго логічного характеру...” [2, с. 293].

Використання згаданої можливості є актуальним в плані вирішення численних проблем, пов’язаних з багатовекторністю правових орієнтирів, політичних волевиявлень, світоглядних та ціннісних установок

індивідуального й суспільного буття людини тощо. Адже за таких умов виявляється доволі важко узгодити подібні нормативні мірила людського існування, покладаючись на саму лише інтуїцію (тобто не ґрунтуючись на певних логічних принципових засадах та механізмах). До того ж, логічна несуперечливість нормативно-правових систем протягом усієї історії їхньої еволюції забезпечується беззаперечним визнанням неприпустимості одночасно забороняти та дозволяти одну й ту саму дію, встановлювати певний обов’язок та позбавляти відповідного права тощо, а їхня логічна повнота – проголошенням дозволеності усього незабороненого чи, навпаки, забороненістю того, на що немає офіційного дозволу.

Іншими словами, логіку права традиційно будують на так званому “деонтичному трикутнику”, утвореному такими модальностями, як “обов’язково” (O), “заборонено” (F) та “дозволено” (P), інтерпретації яких виконують функцію своєрідного семантичного підґрунтя для визначення усіх різновидів нормативно-логічних відношень. “Саме ця “трійця” детермінує поділ регулятивних юридичних норм на три основні групи – зобов’язувальні, заборонні, правонаділяючі. Від цієї всюдисущої “трійці” залежить поділ форм реалізації права також на три різновиди – “виконання”, “дотримання”, “використання”... При цьому “позитивні зобов’язування, заборони, дозволи насправді не підпадають під жоден з елементів догми права. Але це відбувається не тому, що вони не належать до правової матерії, а тому що вони відносяться до *більш глибокого її шару*, котрий дає про себе знати *переважно в процесі дії права, у правовому регулюванні*” (1, с.352), тобто при “зіткненні” правової належності з реальністю суспільних відносин.

Варто відзначити, що сучасні демократичні реформації права сягають своєю масштабністю навіть цих глибин. Наразі праворозуміння все виразніше набуває таких своїх форм, де має місце своєрідна “інверсія ролей” між правом та обов’язком, а, отже, перехід від доміанти прескриптивних норм до пріоритету норм-дозволів. Йдеться про те, що, на відміну від донедавна превалюючого тоталітарного типу праворозуміння (з відповідною гетерономною правосвідомістю мас), де право було здебільшого похідним від “спільного для всіх” та “єдиноправильно зорієнтованого” суспільного обов’язку, в спільнотах, що обрали демократичний шлях розвитку, конститується первинність саме *прав* людини й громадянина (через що вони кваліфікуються як основні та невід’ємні); обов’язки ж при цьому підпорядковуються меті непорушності цих прав та забезпеченню законної свободи самовизначення й самореалізації кожного правосуб’єкта. Більше того, згідно з набуваючою дедалі більшої популярності дискурсивною теорією права та демократії (Ю.Габермас), зміст правової нормативності в демократичному суспільс-

тві “взагалі може мати тільки консенсуально-децентралізований характер”, а тому не здатен априорно визначати, “що саме учасникам правовідносин *належить* робити” (вже хоча б “через ілюктивність та непереборну плюралістичність первинних суб’єктивних цілей”). Навпаки, “сторони таких відносин... готові визнати обов’язки, що впливають з досягнутого консенсусу і є релевантними для подальших інтеракцій” (3, с.3-4).

Отже, базовою семантичною категорією логіки даного типу праворозуміння є вже не універсалізована “обов’язковість” дії чи ситуації, а їхня “прийнятність” з точки зору досягнутого чи потенційного взаємоузгодження суб’єктивних інтересів. Загалом ця “прийнятність” визначається межами реалізації свободи, в яких здійснення останньої не стає на заваді аналогічному її використанню іншими правосуб’єктами. Відповідно, інтерпретовані таким чином умови прийнятності дії стають підвалинами обґрунтування правових дозволів (P), від яких дедуктивно похідними є всі інші деонтичні модальності.

До речі, враховуючи ту обставину, що прийнятною чи непринятною (дозволеною чи недозволеною) може бути як дія, так і її відсутність (свідоме утримання від дії або мимовільна бездіяльність), варто визнати фундаментальність не трьох (як передбачено вищезгаданого традиційною моделлю), а чотирьох деонтичних модальностей: 1) прийнятність дії – P(A); 2) неприйнятність дії – $\sim P(A)$; 3) прийнятність відсутності дії – P($\sim A$); 4) неприйнятність відсутності дії – $\sim P(\sim A)$. Перша відповідає дозволеності дії, друга – її забороненості, четверта – її обов’язковості; третя ж модальність репрезентує свободу від зобов’язаності вчиняти певну дію. Адже подібно до того, як дозволи, будучи “звільненням від заборон”, надають відповідні *права* суб’єктам правовідносин, “звільнення від обов’язку” чинити у визначеній ситуації саме так і не інакше створюють діапазони правових свобод суб’єктивного самовизначення. Треба відзначити, що, мірою розвитку демократії, плюралізації усіх сфер суспільного й індивідуального буття, а також утвердження принципу толерантності на всіх його рівнях, ця модальність стає дедалі поширенішою в правовій матерії. В даному плані достатньо згадати демократичні свободи, пов’язані із вільним вибором світоглядних орієнтирів, способу життя в межах законності, самовизначенням щодо надання певних свідчень щодо себе та своїх близьких тощо.

Відповідним чином, оперуючи не трьома, а чотирма нормативними модальностями, базову схему логічних відношень між ними доведеться задавати вже не традиційним “деонтологічним трикутником”, а наступним “деонтологічним квадратом”:

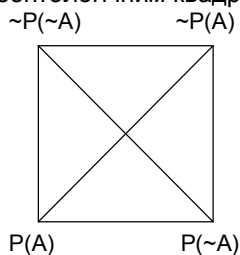

Схема 1.

Для семантичного обґрунтування формальних відношень між цими модальностями (тобто таких, що залежать виключно від логічної форми нормативних висловлювань, а не від їхнього змісту і, отже, поширюваних на будь-які їхні змістовні варіації) можна скористатися нижчеподаною загальною моделлю:

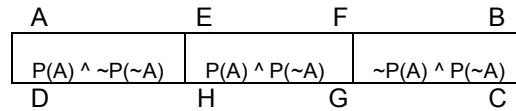

Схема 2.

В даному разі прямокутник ABCD символізує універсальну множину (U) можливих ситуацій правовідносин. Певна річ, у цій множині можна вирізнити такі ситуації, в яких довільно взята дія A є припустимою (підмножина, задана прямокутником AFGD), і такі, що припускають, навпаки, утримання від вчинення даної дії (прямокутник EBCH). Оскільки згадані підмножини не є взаємовиключними, сфера їхнього перерізу (EFGH) задає ситуативний діапазон, в межах якого дія A є безвідносною до існуючої правової нормативності, а тому як вчинення цієї дії, так і утримання від неї є припустимими. Тож, множину U буде поділено на три альтернативні підмножини: (1) – ситуації, у яких припускається здійснення дії A, але не припускається утримання від неї (у символічному вигляді – $P(A) \wedge \sim P(\sim A)$); (2) – ситуації, що одночасно припускають як вчинення, так і утримання від A ($P(A) \wedge P(\sim A)$); (3) – ситуації, де утримання від A є припустимим, а здійснення A – не є таким ($\sim P(A) \wedge P(\sim A)$).

Через те, що жоден елемент універсальної множини можливих правових ситуацій не може одночасно належати підмножинам (1) та (3), але ж існують елементи, що не входять до жодної з них, можна обґрунтовано визнати непринятною (невиконуваною) будь-яку систему законодавства, котра явно чи латентно передбачає синхронізацію норм типу $\sim P(\sim A)$ та $\sim P(A)$; однак одночасне нормативне заперечення або ж взагалі відсутність у законодавстві таких приписів не дозволятимуть зробити даного висновку. Тобто в розглядуваному випадку ми маємо відношення нормативної контрарності – неможливості раціональним чином одночасно визнати такі норми, але ж, разом з тим, можливості їх одночасного невизнання.

Зворотно симетричним (субконтрарним) є співвідношення нормативних положень типу P(A) та P($\sim A$): їх, навпаки, можна несуперечливим чином одночасно прийняти (в силу існування можливих ситуацій, що потрапляють до перетину підмножин випадків припустимості вчинення дії та утримання від неї), проте непослідовним було б синхронне нормативне заперечення (невизнання) таких положень (через неіснування у множині U елементів, що не входили б до жодної з відповідних цим типам ситуацій підмножин, представлених прямокутниками AFGD та EBCH).

Оскільки множина ситуацій AEHD є підмножиною AFGD, положення $\sim P(\sim A)$ та P(A) знаходяться у відношенні нормативного підпорядкування. Це означає, що прийняття першої з них нормативно

поглинатиме визнання другої (адже не існує можливих правових ситуацій, що входили б до множини АЕНД, не входячи при цьому до множини АFGD); відхилення ж другої поглинає відхилення (невизнання) першої (так як виключення можливості потрапити в АFGD автоматично виключає можливість бути елементом АЕНД). Відповідним чином, законодавча система буде невиконуваною (суперечливою) в разі визнання нею норми $\sim P(\sim A)$ при невизнанні $P(A)$ (але не навпаки, оскільки, знаходячись поза межами підмножини ситуацій типу $\sim P(\sim A)$ (тобто прямокутника АЕНД), цілком можливо потрапити до представленої прямокутником АFGD множини випадків $P(A)$). Абсолютно аналогічним є співвідношення модальностей $\sim P(A)$ та $P(\sim A)$.

Нарешті, “діагональні” відношення “деонтологічного квадрату”, встановлювані між взаємовиключними та взаємодоповнюваними типами ситуацій, являють собою нормативну контрадикторність (тобто передбачають неприйнятність як одночасного визнання, так і одночасного відхилення сторін даного співвідношення; адже, як засвідчує розглядувана семантична модель, в обох таких випадках ми матимемо справу з порожньою множиною можливих ситуацій).

Отже, досить очевидною є подібність між “логічним квадратом”, що задає істиннісні залежності між атрибутивними судженнями, та щойно проаналізованими співвідношеннями прийнятності нормативних висловлювань. Ця аналогія зумовлена тим, що зміст чотирьох згаданих тут деонтологічних модальностей можна висловити за допомогою, відповідно, чотирьох основних видів атрибутивних суджень: “обов’язковість дії” (неприйнятність утримання від неї) передбачає те, що *будь-який* випадок її вчинення є прийнятним (загальноствердне судження); “забороненість дії” пов’язується з її неприйнятною у жодному з випадків, окреслених умовами дії норми (тобто виражається через загальнозаперечне судження); “дозволеність дії” – її прийнятність *принаймні* у деяких випадках (частковоствердне судження); “необов’язковість” – те, що *принаймні* у деяких випадках припускається *відсутність* даної дії (частковозаперечне судження). Тож, логічне співвіднесення першопорядкових нормативних модальностей є доволі прозорим.

Однак, коли йдеться про делегування повноважень (як це, скажімо, має місце в контексті адміністративного права), про генерування зустрічних зобов’язань, про законодавчі механізми забезпечення реалізації прав та виконання обов’язків тощо, то першопорядкова деонтична логіка (що *безпосередньо* відносить модальні оператори “заборонено”, “дозволено” та ін. до дій чи ситуацій, а не опосередковано через інші такі оператори) у подібних випадках виявляється недостатньою. Відповідно, виникає потреба у другопорядкових нормативних системах, логічні відношення між виразами яких є значно менш очевидними, а тому потребує свого семантико-модельного обґрунтування.

Наприклад, навіть на суто інтуїтивному рівні сприйняття не виникає жодних сумнівів, що, в разі обов’язковості утримання від певної дії (через її забороненість), передбачається *необов’язковість* її здійснення; адже перше цілком очевидно логічно

підпорядковує (а, отже, нормативно поглинає) друге. Проте ми навряд чи одразу ж змогли б відповісти на питання щодо логічного співвідношення між “зобов’язаністю надавати право здійснення певної дії” та “*правом зобов’язувати до неї*”: чи перше впливає з другого, чи, навпаки, друге – з першого, чи вони є нормативно контрадикторними (тобто одне і тільки одне з них має бути визнаним), чи їх можна лише одночасно прийняти (але не скасувати), чи, навпаки, синхронно відхилити (але не прийняти), або ж взагалі вони є логічно індиферентними (тобто нормативний статус – визнання чи невизнання – одного з них жодним чином не впливає на прийнятність іншого, оскільки ні в якому випадку це не приводитиме систему правових норм до суперечливого стану)?

Для обґрунтованої відповіді на такого роду питання розглянутий вище “деонтологічний квадрат” буде непридатним, оскільки він співвідносить лише першопорядкові нормативні висловлювання, тоді як в даному разі ми маємо справу з нормативними висловлюваннями другого порядку, структурно-формальні залежності між якими можна подати за допомогою більш складної схеми. Останню можна назвати “деонтологічним кубом”, що утворюється в результаті поєднання восьми вершин, кожна з яких символізує один з основних типів логіко-нормативних модальностей. Число таких типів зумовлене тим, що будь-яка з чотирьох вже згаданих модальностей першого порядку, в свою чергу, сама може потрапляти під дію як ствердного, так і заперечного нормативного відношення з боку суб’єкта більш високого рангу (тобто визнаватися як прийнятною, так і неприйнятною ним, а, отже, як дозволятися, так і заборонятися вищою законодавчою волею). Таким чином, ця схема співвідноситиме наступні типи другопорядкових модальностей: 1) $P(P(A))$, що відповідає дозволеності надавати право здійснювати дію A ; 2) $\sim P(P(A))$ – заборона надавати таке право; 3) $P(\sim P(A))$ – право забороняти A ; 4) $\sim P(\sim P(A))$ – неприпустимість заборони (або ж обов’язковість надання права) A ; 5) $P(P(\sim A))$ – право звільнення від обов’язку здійснювати A ; 6) $\sim P(P(\sim A))$ – обов’язковість вимагати здійснення A ; 7) $P(\sim P(\sim A))$ – право зобов’язувати до A ; 8) $\sim P(\sim P(\sim A))$ – забороненість зобов’язувати до A .

Між наведеними варіантами модальних суджень загалом можна встановити 28 співвіднесень, серед яких зустрічатимуться нормативні відношення контрарності, контрадикторності, субконтрарності, субординації та індиферентності. Тобто, на відміну від “деонтологічного квадрата” (де таких співвіднесень було всього 6), ця схема є доволі складною. Однак, не вдаючись до численних нюансів її побудови, можна окреслити загальний метод визначення логічної залежності між будь-якими з представлених вершинами “деонтологічного куба” типами другопорядкових нормативних висловлювань, що позбавлятиме необхідності запам’ятовувати зміст кожної з них зокрема.

Даний метод полягатиме в наступному:

(1) якщо другопорядковий модальний оператор одного з співвідношуваних нормативних висловлювань є *ствердним* (тобто виражає *припустимість* реалізації зафіксованого у цьому висловлюванні нормативного змісту першого порядку), то у моделі,

заданій схемою 2, ми маємо залишити той сегмент поля можливих правових ситуацій, котрий відповідає згаданому змістові (наприклад, маючи висловлювання типу $P(\sim P(A))$), тобто *ствердження* права забороняти дію А, в прямокутнику ABCD, символізуючому універсальну множину випадків нормативного ставлення до дії А, ми неодмінно зберігатимемо його підмножину FBCE, що відповідає саме тим ситуаціям, де дія А не є припустимою; при цьому нормативне ставлення до доповнення до даної підмножини залишається невизначеним, тобто ми не можемо гарантувати ні ствердження, ні заперечення припустимості решти випадків. Адже, дозволеність забороняти А з необхідністю не передбачає та не виключає можливості дозволяти цю дію у інших ситуаціях);

(2) у тому разі, коли другопорядковий модальний оператор є *заперечним* (виражає *неприпустимість* змісту першопорядкової частини цього висловлювання), то у схемі 2 викреслюється відповідна частка універсальної множини випадків і гарантовано залишається лише доповнення до неї (наприклад, у випадку з висловлюванням про заборону зобов'язувати до А - $\sim P(\sim P(\sim A))$) – ми викреслимо сегмент AEND, зберігши решту площі прямокутника ABCD, що означатиме можливість дозволу чи заборони на дію А, але ж ні в якому разі не її обов'язковості);

(3) якщо в результаті здійснення процедур, описаних у п.п. (1) та (2), утворюються множини, переріз яких не є нульовим (порожньою множиною), то одночасне визнання розглядуваних нормативних висловлювань вважатиметься прийнятним, оскільки система норм, що містить відповідні їм приписи, буде логічно виконуваною (несуперечливою); в протилежному випадку (коли зазначений переріз буде нульовим) нормативна система обґрунтовано вважатиметься невиконуваною;

(4) а) несумісність областей визначення двох нормативних висловлювань (при сумісності відповідних їм доповнень в межах універсальної множини можливих правових ситуацій) свідчатиме про їхню *контрарність* (припустимість одночасного відхилення цих норм, але неприпустимість їх синхронного визнання), як це спостерігається, наприклад, у співвідношенні нормативів типу $\sim P(P(A))$ та $\sim P(\sim P(A))$);

б) якщо ж, навпаки, – несумісні доповнення областей визначення норм, але ж сумісні самі ці області, – то норми є *субконтрарними*, а, отже, принаймні одна з них має передбачатися нормативно-правовою системою (оскільки одночасне їх невизнання призводитиме останню до невиконуваності; скажімо, одночасна дозволеність надання права на

здійснення дії А – $P(P(A))$ та права на утримання від неї – $P(P(\sim A))$) не призводитиме до суперечливості системи законодавства, чого не можна сказати щодо забороненості надання обох цих прав;

в) у випадку взаємодоповнюваності областей визначення двох норм, останні є *контрадикторними*; тож, неможливим було б несуперечливе як їх одночасне визнання, так і їх одночасне відхилення (як це має місце стосовно нормативних висловлювань типу $P(P(A))$ та $\sim P(P(A))$, $P(P(\sim A))$ та $\sim P(P(\sim A))$) тощо);

г) за умови входження області визначення однієї з норм до області визначення іншої норми (у якості підмножини останньої) можна вести мову про відношення *субординації* між ними та відповідне поглинання першою нормою другої; наприклад право зобов'язувати до дії А – $P(\sim P(\sim A))$ – автоматично передбачає право дозволяти її вчинення – $P(P(A))$, в силу зазначеного співвідношення множин випадків виконуваності цих нормативних висловлювань;

д) нарешті, якщо попарно сумісними виявляться як самі області виконуваності норм, так і доповнення до них в межах універсальної множини правових ситуацій, то такі норми будуть логічно *індиферентними* (відповідно, ні одночасне їх прийняття, ні одночасне їх відхилення, ані визнання лише якої-небудь однієї з них не призводитиме до нормативних суперечностей). Неважко переконатися, що саме в такому відношенні знаходяться згадувані раніше зобов'язаність надавати право здійснення певної дії – $\sim P(\sim P(A))$ та право зобов'язувати до неї – $P(\sim P(\sim A))$.

Висновки

Отже, виявляючи логіко-деонтологічні залежності між структурними формами нормативних висловлювань, ми тим самим створюємо можливість визначення досить надійних критеріальних мірил логічної досконалості (повноти та несуперечливості) законодавства, раціональності та практична ефективності яких не залежатиме від спрямованості суспільно-політичних та правових реформацій, навіть якщо вони пов'язані із зміною найглибінніших підвалин самого праворозуміння.

Список літератури

1. Алексеев С.С. Право: опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999.
2. Вригт Г.Х. фон. Логико-философские исследования. – М.: Прогресс, 1986.
3. Habermas J. Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. – Cambridge: Polity Press, 1996.
4. Kaufmann A. Rechtsphilosophie. 2. Aufl. – München, 1997.

О.И. Гвоздик

СЕМАНТИКО-МОДЕЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ЛОГИКИ ПРАВА

В статье обосновываются семантико-модельные основы логики права через сравнение существующих философских подходов

O. Hvozdk

SEMANTIC AND MODEL PRINCIPLES OF LOGIC OF LAW

The semantic and model bases of logic of law by means of comparison of philosophical approaches are observed in the article.

Стаття надійшла до редакції 22.12.2009.

